

УДК 930.1:338.45(477)"1946/1965"(043.5)

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.1.3>

Юлія БОНДАР

аспірантка кафедри історії

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

пр. Центральний, 3, м. Миколаїв, Україна, 54029 (advocate.bondar@gmail.com)

Yuliia BONDAR

Postgraduate student at the Department of History of the Admiral Makarov National University of Shipbuilding

3 Tsentralnyi Ave, Mykolaiv, Ukraine, 54029 (advocate.bondar@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4411-0012>

ПОВОЄННА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1965 РР.): ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. *Мета статті* полягає в дослідженні генези становлення сучасної української історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.).

Методологія дослідження базується на антропологізації історичних досліджень, яка містить надпартійність, сциєнтизм, культурологізм і такі принципи історичного дослідження, як історизм, об'єктивність, системність, всебічність та наступність.

Наукова новизна полягає в оцінці особливостей зародження сучасного вітчизняного історіописання, акцентуванні уваги вітчизняних науковців на тому, що виробнича діяльність промислових підприємств, трудова і громадсько-політична активність робітників стримувалася повновладдям бюрократичного управлінського апарату. На думку істориків 1990-х – початку 2000-х рр., політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини і людської праці, а сила держави, її військова могутність. У буднях «будов комунізму», у тіні очевидних пріоритетів військово-промислового комплексу складалася самознижувальна економіка, яка ігнорувала потреби людини.

Висновки. Головним досягнення першого періоду незалежної української історіографії стало розуміння того, що саме в повоєнне двадцятиріччя закладено важливі структурні деформації, які негативно позначилися і на сучасному розвитку незалежної Української держави. Так, основою політики відновлення промисловості України став принцип першочергового відродження важкої промисловості, на яку покладалася вирішальна роль у забезпеченні зростання воєнно-економічної могутності СРСР, при цьому пріоритет надавався відновленню діяльності заводів союзного підпорядкування, продукція яких була обов'язковою в процесі відродження провідних галузей промисловості СРСР загалом. Основою забезпечення промисловості робочою силою залишався принцип загальної трудової повинності, його реалізація пов'язувалася із застосуванням методів як силового тиску, так й обмеженого соціального заохочення

Ключові слова: виробництво, діаспора, економіка, історіографія, історіописання, повоєнна відбудова, промисловість, робітництво, техніка, УРСР

POST-WAR INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE UKRAINIAN SSR (1946–1965): ORIGINS AND EVOLUTION OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. *This article aims* to examine the genesis and evolution of modern Ukrainian historiography concerning the development of post-war industry in the Ukrainian SSR during the period 1946–1965.

The research methodology is grounded in the anthropologization of historical research, incorporating non-partisanship, scientism, culturology, and such principles of historical research as historicism, objectivity, systematicity, comprehensiveness, and continuity.

The scientific novelty of the study lies in assessing the features of the modern domestic historiography emergence, particularly the emphasis placed by Ukrainian scholars on the constraining role of the bureaucratic-administrative apparatus over industrial production, labour, and the socio-political engagement of workers. Historians of the 1990s and early 2000s argue that the policy of extreme statism prioritized state power and military strength over the interests of workers and the value of human labor. Within the daily realities of the so-called "construction of communism," and under the dominant influence of the military-industrial complex, a self-destructive economic system that systematically disregarded the human needs emerged.

Conclusions. *A key achievement of the first period of independent Ukrainian historiography was the understanding that the post-war twentieth century introduced significant structural distortions that have had a lasting negative impact on the contemporary evolution of the independent Ukrainian state. Thus, the post-war industrial restoration policy was grounded in the prioritization of heavy industry, which played a decisive role in ensuring the growth of the military and economic strength of the USSR. Priority was given to restoring the operations of Union-level enterprises, whose output was deemed essential for the reconstruction of the Soviet Union's leading industrial branches. The labour force for these industrial initiatives was supplied on the basis of the principle of universal labour duty, which was enforced through a combination of both coercive measures and limited social incentive*

Key words: *production, diaspora, economy, historiography, post-war reconstruction, industry, labour, technology, Ukrainian SSR.*

Постановка проблеми. Відновлення Україною незалежності та державного суверенітету відкрило небачені до цього можливості вільного розвитку, зокрема, наукових знань. Варто відмітити, що процеси загальної демократизації та перебудови всіх сфер суспільно-політичного й культурно-духовного життя розпочалися не в один день – уже з другої половини 1980-х рр., із початкуванням останнім секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим загальновідомих процесів «перебудови» та гласності, які згодом привели до проголошення Декларації про державний суверенітет України – стан справ насамперед у царині гуманітарних наук став системно змінюватися на краще. Однак все одно жодні директивні «покрощення» не могли порівнятися з тим, що дала Україні, українському народові та його науковцям незалежність.

Не можемо не погодитись із влучним висловлюванням відомого історіографа, члена-кореспондента НАПНУ О. Удода, який зазначив, що історіографічні рефлексії новітньої доби передбачають, як мінімум, осмислення двох взаємозв'язаних процесів – становлення української державності сучасного типу, розбудова її економічної і соціальної системи, а також формування власне історичної науки з її новим методологічним інструментарієм. Недарма одним із найголовніших лозунгів Майдану 2013–2014 рр. було «Вчіть історію!», що адресувалося як друзям для підсилення віри в перемогу, так і ворогам – для перестороги [1, с. 105].

Мета статті полягає в дослідженні генези становлення сучасної української історіографії розвитку повоєнної промисловості Української РСР (1946–1965 рр.), аналізі її особливостей, досягнень та недоліків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження розвитку промисловості Української РСР у повоєнний період (1946–1965 рр.) в перше десятиліття після відновлення Україною незалежності йшло переважно в контексті оцінки становища українського народу, у канві соціальної історії. Водночас об'єктивно досліджувався стан конкретно становища галузей української промисловості, їх повоєнної відбудови та подальшої трансформації як з позитивними досягненнями, так і негативними складниками. Умовно поділяючи три з половиною десятиріччя генези незалежної Української держави та відповідно суверенного українського історіописання на декілька періодів (з 1991 р. до Помаранчевої революції 2004 р.; період 2004–2013 рр.; новітня епоха, яка розпочалася революцією Гідності, відбиттям російської агресії – з 2013 р по сучасну добу) у початковому періоді (1990-ті – початок 2000-х рр.) насамперед обов'язково варто виділити такі знакові праці, як «Україна в умовах системної кризи

(1946–1980-ті рр.)» [2], «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження» [3], «Історія України: нове бачення» [4], «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [5; 6], «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій» [7], «Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання» [8], «Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії» [9], індивідуальні монографії В. Барана [10–12], Л. Ковпака [13], Л. Хойнацької [14], Ю. Шаповала [15], М. Шитюка [16], каскад дисертаційних досліджень [17–24].

Фінальні підрахунки українських дослідників констатували жахливі цифри втрат промисловості республіки через застосування тактики «випаленої землі» обома сторонами конфлікту в роки Другої світової війни. Канонічними стали цифри вітчизняних істориків про 16 тисяч знищених промислових підприємств, 714 міст, понад 28 тисяч сіл. Було знищено, пошкоджено або вивезено до Німеччини десятки тисяч електромоторів, металорізальних верстатів, понад 35 тисяч тракторів, 24,5 тисячі комбайнів та інших сільськогосподарських машин. За підрахунками українських істориків, загальна сума втрат населення та економіки Української РСР становила фантастичну суму – майже 1,2 трлн руб. Фактично було зруйновано всю промислову базу, на відновлення якої, за оцінкою західних економістів, мало піти 20–25 років. У 1945 р. працювало лише 19 % промислових підприємств УРСР, обсяг промислового виробництва становив близько 25 %, а потужність електростанцій – лише 0,4% від довоєнного рівня [3, с. 367].

Як зазначає дослідниця Л. Хойнацька, першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонних цілях. На початку відбудовних робіт доводилося використовувати зібрані на руїнах підприємств деталі й частини різних механізмів. За цих умов великого значення набув метод «народної будови», впроваджений трудівниками України. Паралельно зі зростанням масштабів та прискоренням темпів відбудови змінювався характер і зміст відновлювального процесу – від тимчасової відбудови підприємств та пристосування всіх придатних приміщень силами робітників підприємств до капітальної, силами спеціалізованих будівельних організацій [14, с. 181].

Українські вчені констатують колосальні розміри інвестицій у відбудову Української РСР у перші повоєнні роки. Так, протягом 1946–1950 рр. обсяг капітальних вкладень у господарство України становив понад 65 млрд. крб у довоєнних цінах, це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки разом узяті. З Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялися кадри, надсилалася техніка та устаткування. Водночас науковці наголошують на тому, що великою мірою зазначеним вище успіхам сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній сталінський режим, інспіруючи «соціалістичне змагання» та різного роду «рухи передовиків і новаторів виробництва». Так, наприклад, істориками влучно зазначено, що реальний, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбутнього – усе це тісно перепліталось з іманентно притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією: «відбудовуючи господарство, люди відроджували насамперед нормальне життя для себе і своїх дітей, а радянська система списувала все на «найвищі інтереси» країни рад» [4, с. 331]

Науковцями відмічено, що тоді як зусилля концентрувалися на кількох пріоритетних напрямках, насамперед енергетиці, металургії, машинобудуванні й оборонній промисловості, такий механізм господарювання працював досить результативно. Тоді, за малої кількості підприємств і відносно невеликого асортименту продукції, можна було успішно керувати економікою із центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу й матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак командна економіка вичерпувала свої можливості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил. Уже в той період гостро виявилися проблеми, породжені гіперіндустріалізацією та надмірною централізацією: хронічно відставали легка

й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання в чорній металургії, особливо вуглевидобутку в Донбасі. Особливу увагу сучасні вітчизняні науковці звертають на так звану табірну економіку. Ще наприкінці війни почалось помітне зміцнення табірно-виробничої системи. У 1944 р. на звільненій від ворога території було організоване Управління виправно-трудова колоній і відновлено 44 промислові колонії (з 56, що діяли до війни) і всі 40 сільськогосподарських. Від того часу стала швидко зростати частка українців серед невільників ГУЛАГу. Протягом 1945–1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях СРСР збільшилася з 1,2 до 1,7 млн осіб. Їх праця застосовувалася на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, у залізничному і промисловому будівництві, гірничо-металургійній промисловості та сільському господарстві [3, с. 374].

Сучасними вітчизняними науковцями наголошено, що при відновленні та будівництві промислових підприємств в УРСР широко використовувалася праця військовополонених. Так, за підрахунками українських істориків, у 1943–1954 роках органи внутрішніх справ організували у 20 областях УРСР 44 стаціонарні табори, 2 окремі табірні відділення та 43 робочі батальйони, підпорядковані союзному міністерству: так, на Запоріжсталі працювало 12 тис. військовополонених, на металургійних та коксохімічних підприємствах Ворошиловграда – 3 тис., у Каракубському вапняковому кар'єрі – 2 тис., на Єнакіївському коксохімічному заводі – 1 тис. На території 9 промислово розвинених областей півдня та сходу України організовано 180 окремих робочих батальйонів, у складі яких працювало понад 220 тис. «інтернованих та мобілізованих іноземців» – громадянських німців, угорців, румунів, громадян інших країн Центральної та Східної Європи. Їхня праця в основному використовувалася на вугледобувних та гірничо-металургійних підприємствах.

Ще одним джерелом поповнення трудових резервів стали демобілізовані з армії. Із них у промисловість УРСР пішли працювати 350 тис., на транспорт – близько 100 тис. У роки четвертої п'ятирічки кількість робітників, інженерно-технічних працівників та службовців зросла майже до 7 млн, що на 700 тис. перевищувала їх кількість у 1940 р. Ну і, звичайно, командно-адміністративна система управління дала змогу швидко поповнювати ряди робітників шляхом рекрутування сільського населення. Відповідно до рішень XIII (1946 р.) XIV (1949 р.) з'їздів ЛКСМУ понад 500 тис. українських комсомольців було спрямовано на найважливіші промислові об'єкти УРСР. Особливо охоче вирушала відновлення промисловості сільська молодь, тому що для позбавлених паспортів селян це була реальна можливість вирватися з жебрацького колгоспного життя.

Як констатують українські дослідники, одним із першочергових завдань стало відновлення роботи шахт Донбасу. Уже до кінця 1943 р. вдалося ввести в експлуатацію 123 великі та 506 дрібних шахт, які давали 18% довоєнного видобутку вугілля. Наприкінці війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку кам'яного вугілля зросла до 26,7%, а до 1950 р. потужність Донецького вугільного басейну досягла довоєнного рівня виробництва та становила 52 млн т. вугілля на рік. Було закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн т, налагоджено видобуток вугілля у Львівсько-Волинському басейні. Водночас дослідники констатують дуже низьку продуктивність праці у вугільній промисловості України, яка навіть зменшилася порівняно з довоєнним рівнем: так, у 1950 р. місячний виробіток шахтаря становив 21,7 т, тоді як у 1940 р. – 25,7 т. Велика увага приділялася відновленню енергетики. Активно розвивалися нафто- та газодобувна промисловість. Як зазначили вітчизняні дослідники, уже в 1950 р. Україна давала 25% загальносоюзного видобутку газу. Разом зі старими (Дашавське, Опарське) розпочалася розробка нових родовищ (Більче-Волинське, Угерське, Шебелинське). У 1946–1948 рр. збудовано газопровід «Дашава – Київ». Велися розвідувальні роботи на Донбасі та Прикарпатті, відкрито нафтові родовища Радченкова, Шебелинка, Долина, відновлено

нафтопереробний завод у Херсоні. Відновлено гірничу промисловість Кривого Рогу та Марганцю, запрацювали металургійні комбінати Азовсталь, Запоріжсталь, Дніпропетровський завод ім. Г. Петровського, Макіївський, Сталінський, Єнакіївський, Дніпродзержинський, Краматорський, Криворізький металургійний заводи, відновили роботу 22 доменні, 43 мартенівські печі, 46 прокатних станів: якщо у 1945 р. Україна давала 18% загальносоюзного виробництва чавуну, то вже 1950 р. питома вага виробленого в УРСР чавуну становила 47,8%, сталі – 30,6 %, залізняку – 53%. Наприкінці п'ятирічки обсяги виробництва залізняку і прокату чорних металів перевищили довоєнні показники, а сталі, чавуну, коксу – досягли 93–95% від рівня 1940 р. Відновили роботу машинобудівні заводи, зокрема Горлівський завод вугледобувного обладнання, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний, Харківський тракторний, Новокраматорський машинобудівний та інші гіганти української промисловості. У листопаді 1948 р. завершилося відновлення одного з найбільших у СРСР заводів із виробництва сільськогосподарських машин – Харківського заводу «Серп і молот». У 1950 р. Харківський завод транспортного машинобудування імені В. Малишева розпочав серійне виробництво нових тепловозів ТЕ-2. Було збудовано нові підприємства: Вінницький інструментальний, Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний (організований на базі танкоремонтного заводу, обладнання завезене з Німеччини), Львівський автобусний завод та інші. Усього до 1950 р. в Україні відновили роботу 104 машинобудівні заводи, а машинобудування республіки перевищило довоєнний рівень на 44%.

Великі капіталовкладення спрямовували не тільки в східні області на відбудову Донбасу, Дніпрогесу, Запоріжсталі, а й у західні з метою проведення формованої індустріалізації. За оцінками сучасних дослідників, значні кошти в повоєнний період були спрямовані на індустріалізацію західних областей УРСР. Відбувалася реконструкція традиційних галузей промисловості, зокрема, нафтодобувної та газової – на Львівщині, лісової і лісопильної – на Закарпатті. Водночас створювалися підприємства інших галузей, зокрема приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної і ливарної – у Закарпатській [3, с. 373].

Як зазначив історик Л. Ковпак, уже в 1946 р. у Львові запрацювали заводи сільськогосподарських машин, телеграфної апаратури, інструментальний, електроламповий, де були працевлаштовані тисячі осіб, які були безробітними й не могли знайти роботи в передвоєнні роки. На кінець 1940-х рр. у Львові, Тернополі, Чернівцях, Станіславі, Коломиї, Ужгороді, Луцьку й низці інших міст запрацювало близько 60 взуттєвих, текстильних, трикотажних та швейних фабрик. Уперше в історії західних областей взуттєва і швейна промисловість вийшли зі стадії дрібного ремесла і перетворились в індустріальні галузі. Однак науковець вимушений констатувати, що обсяги продукції легкої промисловості продовжували залишатися недостатніми, адже вироблені товари поставлялися й в інші області України. Окрім того, до числа дефіцитів продовжувала належати більшість товарів першої необхідності: одяг, взуття, продукти харчування. Частка національного доходу республіки, спрямована на воєнні та зовнішньополітичні цілі, залишалася надзвичайно високою. Життєвому рівню людей приділялася другорядна увага [13, с. 38].

Історик Б. Буяк зробив спробу об'єктивно підійти до висвітлення всієї галузевої палітри промисловості західноукраїнського регіону на базі даних Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. На основі проведеного дослідження архівних документів та матеріалів подається характеристика основних промислових підприємств переробної і видобувної сфери, а також вводиться в науковий обіг складена автором хронологічна таблиця заснування найбільших підприємств західних областей Української РСР. У дисертації зазначеного науковця простежуються якісні й кількісні зміни в розвитку промислового потенціалу західних областей УРСР. Автор дійшов висновку, що в результаті поступової індустріалізації

краю відбулися суттєві зміни в галузевій структурі промисловості західноукраїнського регіону. За кількістю зайнятих робітників у лідери вийшли машинобудівна, деревообробна й легка галузі. Збільшилася питома вага промисловості будівельних матеріалів, деревообробної і паперової галузей. Водночас дослідник відзначає факт того, що поруч з відносно швидкими темпами розвитку важкої та видобувної промисловості в західних областях УРСР легка й харчова галузі помітно відставали від потреб населення, посилилася диспропорція між важкою і легкою промисловістю. Але цьому, на думку автора, можна знайти певне пояснення, що виражається в низці об'єктивних і суб'єктивних причин та полягає в складності післявоєнного процесу відбудови і запланованою центральним керівництвом швидкісною індустріалізацією західноукраїнського регіону [17, с. 176].

Дослідником В. Куцевським проаналізовано розвиток суднобудівної промисловості України в повоєнне двадцятиріччя. Істориком зазначено, що розвиток та вдосконалення виробничо-технічної бази суднобудування забезпечили протягом аналізованого періоду стійкі темпи зростання валової продукції, у 1965 р. вона збільшилася порівняно з 1946 р. у 20 разів, чисельність робочих галузі збільшилася в 4 рази, виробничі основні фонди – у 6 разів. Вивчення розвитку галузі дало змогу автору певною мірою показати кількісний та якісний внесок України у виконання загальносоюзних будівельних програм. За підрахунками дослідника, підприємства України в розглянутий період збудували лише для річкового сполучення близько 600 буксирів, понад 800 барж, близько 200 вантажних теплоходів, понад 250 пасажирських суден, опановано виробництво суден для транспортного морського флоту. Значних успіхів, як показано в дисертації, досягнуто у справі поповнення новими судами рибпромислового флоту країни. Для виконання нових завдань у світовому океані були потрібні плавучі технічні засоби, зовсім не схожі на ті, які створювалися раніше. Тому значне місце в роботі приділено дослідженню виробництва та вдосконалення спеціальних судів. Особливу увагу В. Куцевським приділено опису процесу будівництва експедиційних судів погоди «О. І. Воєйков», «Ю. М. Шокальський». НДС типу «Академік Книпович» стало першим на практиці українського радянського суднобудування судном, призначеним для вивчення нових районів океану з метою опанування рибних ресурсів. Також у дисертації розглядається виробництво таких спеціальних судів, як плавучі доки, землесоси, земснаряди, землечерпальниці [22, с. 14].

Як основний недолік у розвитку суднобудування УРСР у повоєнне двадцятиліття В. Куцевським виокремлено орієнтування переважно на випуск морально застарілих парових судів малої потужності й вантажопідйомності, тоді як у річковому флоті провідних західних держав на той час парові судна вже не експлуатувалися [22, с. 7]. Дослідник робить висновок, що суднобудування України в післявоєнний період перетворилося на найважливіший центр суднобудівного комплексу всього СРСР, і саме Україні належить низка пріоритетів у сфері впровадження нової суднобудівної техніки та технологій у виробництві низки судів різного призначення, які не мали аналогів у світі.

Однак, як влучно зазначають вітчизняні історики, відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, відбувалася в Україні значно повільніше. У роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи Б істотно відставав од поступу важкої індустрії. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР, як порівняти з 1940 р., становив 79,0%, зокрема: бавовняної – 85,0%, вовняної – 75,0%, трикотажної – 83,0%, швейної – 82,0%, шкіряної – 71,0%, взуттєвої – 67,0%. Обсяг валової продукції харчової промисловості сягнув 80,0%: у більшості галузей він поступався довоєнному рівню й лише в кількох перевищував його. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР тривав процес надмірної індустріалізації суспільства, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей [2, с. 34].

Також науковці влучно відзначили той факт, що повоєнне відновлення економіки здійснювалося на переважно екстенсивно. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки часто призводила до значного травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не брали до уваги екологічні аспекти. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного й соціального прогресу. Багато йшлося про провідну роль робітничого класу в суспільстві, але мало робилося, щоб робітники реально господарювали на підприємствах. На відбудові промислових об'єктів використовували примусову працю певної частини військовополонених, що суперечило відповідним міжнародним конвенціям [4, с. 331].

Досліджуючи соціально-побутові умови життя робітників України, Л. Ковпак зазначив, що високий відтік робітників з промислових підприємств у досліджуваній період спричинявся насамперед відсутністю належних соціально-побутових умов праці й побуту, високою професійною захворюваністю, недостатнім рівнем медичного обслуговування. Невирішеність соціальних питань працівників індустрії, відсутність належного піклування про своїх робітників на підприємствах викликало плинність кадрів, негативно позначалося на виробничих показниках промисловості, гальмувало економіку Української РСР. Промисловість України, яка раніше розвивалася з перевиконанням планів, із середини 1950–1960-х років поступово сповільнює темпи. Так, подальше просування вперед ставало неможливим без збільшення уваги до галузей, пов'язаних із задоволенням соціальних потреб людей. З огляду на це, у другій половині 1950-х рр. щодо здійснення планів удосконалення соціальної сфери суспільства була проведена робота з упорядкування нормування праці та заробітної плати працівників усіх галузей економіки. На підприємствах почали вводити єдині норми виробітку для однорідних робіт, застарілі тарифні ставки замінювалися новими, більш високими, зменшувався розрив між ставками вищого та нижчого розрядів, ліквідувався відомчий різнобій в оплаті однакової праці. Так, наприклад, кількість галузевих тарифних сіток скорочується з 2 тис. до 12 тис., посадових окладів із 700 до 35. Єдиний тарифно-кваліфікаційний довідник одержали будівельні організації всіх міністерств та відомств, підприємства легкої промисловості, залізничного транспорту, інших галузей економіки [13, с. 41].

Позитивно оцінив науковець факт того, що вдосконалювалася система преміювання працівників у роботі, що сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи. Проводилося скорочення тривалості робочого тижня при збереженні повної заробітної плати робітників. У 1956 р. вийшли постанови про зменшення робочого дня на 2 години для робітників та службовців у передвихідні та передсвяткові дні; був відновлений скорочений робочий день для підлітків віком до 18 років; розпочалося переведення робітників та службовців на 7-годинний, а на шкідливому виробництві – на 6-годинний робочий день. Із 1 січня 1957 р. був підвищений мінімум заробітної плати для робітників і службовців: у містах по 300–350 крб, у селі до 270 крб; заробітки низькооплачуваних робітників та службовців підвищувалися в середньому більше, ніж на третину. Відмінялася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, а також у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах.

Так, проведені заходи сприяли поліпшенню організації та нормування праці, підвищенню матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи, зростанню реальних доходів населення [13, с. 42].

Спробу частково децентралізувати керівництво економікою та передання права планування й розпорядження місцевими ресурсами від центральних відомств місцевим радам народного господарства (раднаргоспам), українські науковці об'єктивно називають одним з найрадикальніших заходів хрущовської доби. Утім, як правильно вказується в працях істориків

досліджуваного періоду, Україна хоча несподівано й отримала небачену досі економічну самостійність, однак до її була здебільшого неготова – готовою виявилася партійно-господарська бюрократія республіки. До того ж ця економічна «незалежність» не означала, що Україна могла сама оперувати своїми економічними здобутками. Так, за підрахунками сучасних дослідників, тільки в 1959–1961 рр. вона віддала до загальносоюзного бюджету близько 14% свого національного доходу, які нічим не були відшкодовані. До того ж Україна не мала змоги скористатися можливостями цієї тимчасової децентралізації, оскільки економічна система працювала загалом за законами попереднього часу [4, с. 367].

Проаналізувавши у своєму дисертаційному дослідженні реформу управління промисловістю, О. Ворошилов на основі вивчення матеріалів, пов'язаних з проблемою економічного районування України, дійшов висновку, що під час створення економічних районів в республіці не були чітко визначені основні принципи, якими необхідно було керуватися, здійснюючи цю роботу. Це, на думку дослідника, призвело до того, що межі економічних адміністративних районів, створені в Україні в 1957 р., виявилися досить далекими від науково обґрунтованих, що викликало низку реорганізацій у наступні роки. Ці реорганізації (розукрупнення та укрупнення економічних районів) негативно впливали на роботу промислових підприємств, які досить часто протягом короткого проміжку часу передавалися з підпорядкування одного раднаргоспу іншому. У дисертації зазначається, що замість докорінних перетворень економічних відносин, партійне керівництво постійно пропонувало різні варіанти реорганізації апарату управління промисловістю, що не зачіпали глибинних постулатів адміністративно-командної системи. Більшість із цих перетворень, що були здійснені в цей період, виявилася поспішною, не до кінця вивіреною і продуманою. Так, на думку О. Ворошилова, не вдалося покращити координацію діяльності раднаргоспів, а створення із цією метою Укрраднаргоспу лише ускладнило роботу підприємств, додавши ще одну ланку управління. До негативних наслідків дослідник також зараховує ліквідацію промкооперації (1960 р.) і системи місцевої промисловості (1963 р.). Історик доходить висновку, що безсистемні реорганізації управлінських закладів (міністерств, раднаргоспів, роздвоєння партійного апарату на промисловий і сільський) лише дискредитували саму ідею реформ [18, с. 19].

Історик Н. Ткачук в унісон з попередніми дослідниками відмітив половинчастий характер хрущовських реформ, які здійснювали командними методами, не виходили за межі догматичних комуністичних доктрин суспільного розвитку, не зачіпали самої тоталітарної системи. Як влучно зазначив науковець, ішлося про демонтаж командно-адміністративної системи і тоталітарного режиму, а, по суті, про їх зміцнення шляхом поточного ремонту: «Згасала відповідно до деякої міри віра людей у можливість добитись кращого життя, а у зв'язку з цим – і трудова активність. Проте в цілому робітники підтримували партію і її керівництво, а значить підтримували й тоталітарний режим, хоч і пом'якшений у період «відлиги». І не нам їх за це судити. Люди чесно трудилися на благо своєї власної країни» [23, с. 21].

Дослідник В. Желтухін також відзначив непослідовність та обмеженість хрущовських реформ щодо реорганізації управління промисловістю. Так, історик зазначив, що спроби реформування господарського механізму в 1965–1966 рр. мали за мету повернути до демократичних принципів керівництва промисловістю, підвищити ефективність та продуктивність виробництва. Але цей процес продовжувався недовго, оскільки йому рішуче протидіяв весь механізм адміністративно-командної системи. В. Желтухін констатує зрощування партійного й державного апарату, посилення контролю виконавчих органів над виборними, витіснення демократичних форм управління: «керівництво промисловістю за своєю природою вимагало подальшої консолідації основних сил суспільства, розумного поєднання інтересів робітників із зацікавленістю інженерно-технічних працівників, господарських і державних керівників. Але

бюрократична система не утрудняла себе турботою по створенню такої соціально-політичної обстановки, яка б консолідувала інтереси всіх робітників, зайнятих у промисловому виробництві» [20, с. 31].

Дослідник дійшов висновку, що виробнича діяльність промислових підприємств, їх трудова і громадсько-політична активність стримувалася повновладдям бюрократичного управлінського апарату. На думку історика, політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини і людської праці, а сила держави, її військова могутність. У буднях «будов комунізму», у тіні очевидних пріоритетів військово-промислового комплексу складалася самознищувальна економіка, яка ігнорувала потреби людини [20, с. 31].

Висновки. Отже, у перший період українського суверенного історіописання (1990-ті – початок 2000-х рр.), вітчизняні науковці дійшли закономірних висновків, що саме в повоєнне двадцятиріччя закладено важливі структурні деформації, які негативно позначилися й на сучасному розвитку незалежної Української держави. Так, основою політики відновлення промисловості України став принцип першочергового відродження важкої промисловості, на яку покладалася вирішальна роль у забезпеченні зростання воєнно-економічної могутності СРСР, при цьому пріоритет надавався відновленню діяльності заводів союзного підпорядкування, продукція яких була обов'язковою в процесі відродження провідних галузей промисловості СРСР загалом. Основою забезпечення промисловості робочою силою залишався принцип загальної трудової повинності, його реалізація пов'язувалася із застосуванням методів як силового тиску, так й обмеженого соціального заохочення. Мобілізаційно-примусовий характер праці призводив до невідповідності затвердженим державою планам реалій організації виробництва на місцях, до невиконання виробничих завдань та збиткової діяльності, що свідчило про неефективність командно-адміністративних засобів управління промисловістю. Підвищення продуктивності праці досягалося переважно завдяки впровадженню позаекономічних форм трудової активності – так званого «соціалістичного змагання», рухів комсомольсько-молодіжних бригад, стаханівців, раціоналізаторів, причому вдосконалення виробничого процесу мало здебільшого технічний, а не технологічний характер. «Холодна війна», розпочата між США та СРСР наприкінці 1940-х рр., призвела до відволікання значної частини фінансів на перегони озброєнь, що, з одного боку, сприяло посиленому розвитку промислових підприємств України, які працювали за ВПК всього СРСР, а з іншого – до застосування застарілих технологій, слабкої механізації трудовітких процесів, недостатньої модернізації обладнання і продукції цивільного призначення. Відмова від поєднання планових та ринкових понять призвела до ігнорування проблем державного регулювання ринкових відносин і відповідних деформацій у розвитку промисловості СРСР, викривлень в економіці Української РСР, яка входила до його складу, що стало одним із чинників подеколи повного їх руйнування в період уже становлення незалежності України.

Література

1. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії / За наук. ред. О. О. Салати. Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.
2. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
3. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гєєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
4. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. / [В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.] ; під ред. В. А. Смолія. Київ : Україна, 1996. 494 с.

5. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 1-2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 351 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 3 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 336 с.
7. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.]. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 536 с.
8. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / [М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієв, Я. С. Калакура, О. А. Удод]. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. II. 696 с.
9. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / [П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін.]. Київ : Либідь, 1997. 352 с.
10. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
11. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. Львів : Свобода, 1992. 124 с.
12. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
13. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2003. 250 с.
14. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 232 с.
15. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.
16. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. Київ : ТЕТРА, 2000. 550 с.
17. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944–50-х років. (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2001. 258 с.
18. Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957–1965). Історико-політичний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій». Київ, 1994. 22 с.
19. Гордієнко П. Л. Економічні реформи 50-х – пер. пол. 60-х рр. у промисловості УРСР (з іст. досвіду) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1994. 20 с.
20. Желтухін В. М. Виробнича діяльність індустриальних робітників України: історичні уроки, проблеми. Друга половина 60-х – перша половина 80-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. Наук : 07.00.02 «Історія України». Київ, 1993. 33 с.
21. Заблоцька К. В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960–1985 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2000. 22 с.
22. Куцевський В. В. Развитие судостроительной промышленности Украины в послевоенный период (1946–1965 гг.) : автореф. дис. ... канд. економ. Наук : 08.00.03 «История народного хозяйства». Киев, 1991. 17 с.
23. Ткачук Н. А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій». Київ, 1994. 22 с.
24. Хойнацька Л. М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. 241 с.

References

1. Tsyvilizatsiini dyskursy svitovoi ta ukrainskoi istoriohrafii [Civilizational Discourses of World and Ukrainian Historiography] / Za nauk. red. O. O. Salaty. Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka. K. : Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka, 2017. 288 s. [in Ukrainian]
2. Baran V. K., Danylenko V. M. Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-i rr.) [Ukraine in the context of systemic crisis (1946–1980s)]. K.: Alternatyvy, 1999. 304 s. [in Ukrainian]

3. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2 t. [Economic history of Ukraine: Historical and economic research: in 2 vols.] / [red. rada: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boriak, V. M. Heiets ta in.; vidp. red. V. A. Smolii ; avt. kol.: T. A. Balabushevych, V. D. Baran, V. K. Baran ta in.] ; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. K. : Nika-Tsentr, 2011. T. 2. 608 s. [in Ukrainian]
4. Istoriiia Ukrainy: nove bachennia. U 2 t. T. 2.[History of Ukraine: A New Vision. In 2 vols. T. 2.] / [V.F. Verstiuk, O. V. Haran, V.M. Danylenko ta in.]; pid red. V.A. Smoliia. K.: Ukraina, 1996. 494 s. [in Ukrainian]
5. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). U 3-kh ch. Ch. 1-2 [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – mid-1950s). In 3 parts. Parts 1-2]/ Vidp. red. V. M. Danylenko. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 351 s. [in Ukrainian]
6. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). U 3-kh ch. Ch. 3[Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s). In 3 parts.] / Vidp. red. V. M. Danylenko. K.: In- t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 336 s. [in Ukrainian]
7. Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii [Socio-political transformations in Ukraine: from ideas to realities] / [V. F. Soldatenko (ker.) ta in.]. K. Parlamentske vyd-vo, 2009. 536 s. [in Ukrainian]
8. Ukraina XIX – pochatku XXI st.: tsyvilizatsiinyi kontekst piznannia [Ukraine in the Nineteenth and Early Twenty-First Centuries: Civilizational Context of Cognition] / [M. F. Yurii, L. M. Aleksievets, Ya. S. Kalakura, O. A. Udod]. Ternopil: Aston, 2012. Kn. II. 696 s. [in Ukrainian]
9. Ukraina: druha polovyna XX stolittia: Narysy istorii [Ukraine: the Second Half of the Twentieth Century: Essays on history]/ [P. P. Panchenko, M. R. Pliushch, L. A. Shevchenko ta in.]. K.: Lybid, 1997. 352 s. [in Ukrainian]
10. Baran V. Ukraina 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy [Ukraine in the 1950s and 1960s: The Evolution of a Totalitarian System] / V. Baran. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 1996. 448 s. [in Ukrainian]
11. Baran V. K. Ukraina pislia Stalina: Narys istorii 1953–1985 rr.[Ukraine after Stalin: An Outline of History 1953-1985] Lviv: Svoboda, 1992. 124 s. [in Ukrainian]
12. Baran V. K. Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.). [Ukraine: Modern History (1945–1991).] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2003. 670 s. [in Ukrainian]
13. Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v druhii polovyni XX st. (1945–2000 rr.). [Social and living conditions of the population of Ukraine in the second half of the twentieth century (1945–2000).] K.: In-t istorii Ukrainy NANU, 2003. 250 s. [in Ukrainian]
14. Khoynatska L. M. Vidnovlennia mashynobudivnoi industrii Ukrainy ta yoho sotsialni naslidky (1943–1950 rr.). [Restoration of the machine-building industry of Ukraine and its social consequences (1943–1950).] K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. 232 s. [in Ukrainian]
15. Shapoval Yu. I. Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii. [Ukraine in the 20–50s: Pages of Unwritten History] K.: Naukova dumka, 1993. 351 s. [in Ukrainian]
16. Shytiuk M. M. Masovi represii proty naselennia Pivdnia Ukrainy v 20–50-ti roky XX stolittia. [Mass repressions against the population of southern Ukraine in the 20s and 50s of the twentieth century.] K.: TETRA, 2000. 550 s. [in Ukrainian]
17. Buiak B. B. Rozvytok promyslovoi sfery v zakhidnykh oblastiakh Ukrainiskoi RSR uprodovzh 1944–50-kh rokiv. (Na materialakh Drohobyskoi, Lvivskoi, Stanislavskoi, Ternopilskoi oblasti) [The Development of the Industrial Sphere in the Western Regions of the Ukrainian SSR in the 1944–50s (Based on the Materials of Drohobych, Lviv, Stanislav, and Ternopil Regions)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ternopil, 2001. 258 s. [in Ukrainian]
18. Voroshylov O. V. Ekonomichna reforma v Ukraini (1957–1965). Istoryko-politychnyi analiz [Economic Reform in Ukraine (1957–1965). Historical and political analysis]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriiia hromadskykh rukhiv i politychnykh partii”. K., 1994. 22 s. [in Ukrainian]
19. Hordiienko P. L. Ekonomichni reformy 50-kh – per. pol. 60-kh rr. u promyslovosti URSS (z ist. dosvidu) [Economic Reforms of the 50s – first half of the 60s in the Industry of the Ukrainian SSR (from the Historical Experience)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 “Vsesvitnia istoriia”. K., 1994. 20 s. [in Ukrainian]

20. Zheltukhin V. M. Vyrobnycha diialnist industrialnykh robitnykiv Ukrainy: istorychni uroky, problemy. Druha polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rokiv [Production Activities of Industrial Workers in Ukraine: Historical Lessons and Problems. The second half of the 60s – the first half of the 80s]: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 “Istoriia Ukrainy”. K., 1993. 33 s. [in Ukrainian]

21. Zablotska K. V. Sotsialna struktura robitnykiv vazhkoi promyslovosti Ukrainy u 1960–1985 rr. [The social structure of heavy industry workers in Ukraine in 1960-1985]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia Ukrainy”. Donetsk, 2000. 22 s. [in Ukrainian]

22. Kutsevskiy V. V. Razvitie sudostroitelnoi promyshlennosti Ukrainy v poslevoennyi period (1946–1965 gg.) [Development of the shipbuilding industry of Ukraine in the post-war period (1946–1965)]: avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk: 08.00.03 “Istoriia narodnoho khoziaistva”. K., 1991. 17 s. [in Ukrainian]

23. Tkachuk N. A. Vyrobnycha diialnist robitnykiv Ukrainy v umovakh liberalizatsii totalitarnoho rezhymu (1953–1958 roky) [Production Activities of Ukrainian Workers in the Context of Liberalization of the Totalitarian Regime (1953-1958)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia hromadskykh rukhiv i politychnykh partii”. K., 1994. 22 s. [in Ukrainian]

24. Khoynatska L. M. Vidbudova mashynobudivnoi industrii Ukrainy ta yii sotsialni naslidky (1943–1950 rr.) [Reconstruction of the Machine-Building Industry of Ukraine and Its Social Consequences (1943–1950)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. K., 2001. 241 s. [in Ukrainian]